

ДЕЯКІ ПИТАННЯ АНАЛІЗУ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ В ШКОЛІ

У статті розглядаються проблеми цілісного вивчення художнього твору

Одним із найважливіших факторів, що забезпечує ефективність шкільного вивчення літератури, є аналіз художнього твору в його художній цілісності. Ця вимога утвердилась сьогодні як загальний принцип "будь-якого аналізу, оскільки його предметом є естетичний організм" [1:10]. А відтак літературний твір має бути освоєний як особлива естетична цілісність незалежно від того, який шлях аналізу обирає вчитель – по образах, за розвитком дії чи проблемно-тематичний [2:239]. Це зумовлено тим, що в художньому творі виявляє себе надсумарність цілого – воно більше від суми елементів, з яких складається [3:444]. Виникнення у цілого якостей, відсутніх у його частин, має назву емерджентності. Стосовно мистецтва взагалі і, зокрема, літератури емерджентність розуміють як *художність*, що проявляється у *цілісності* літературного твору.

Отже, цілісність твору – це та морфологічна *єдність*, яка забезпечує існування його надсумарного *художнього змісту*. А тому вивчати твір як явище мистецтва слова можна лише в тій цілісності, в якій проявляється його художність. В іншому випадку перед нами буде не художній твір літератури, а його імітація. Саме в феномені художності – таємниця тієї духовної сили, заради якої кожне суспільство використовує можливості мистецтва і літератури для виховання і духовного збагачення своїх громадян, бо ця сила здатна впливати на розум і почуття, розвивати уяву і формувати моральний світ людини. І це закономірно: відкриття надсумарного смислу твору виступає як усвідомлення того, що не названо словами, а сам акт такого відкриття є творчим актом читача. Так у співтворчості з письменником формується творчий духовний потенціал учня.

У зв'язку з цим набуває значення розуміння суті художньої цілісності, взаємозв'язку тексту і художнього твору, бо "текст не охоплює твір у його повноті" [1:8]. Відомо, що носієм художнього смислу може виступати текст, що складається всього з одного речення. І таке речення ми сприймаємо як художню цілісність. "Куди не кинь, всюди клин", – кажуть про ситуацію, коли людину звідусіль переслідують якості бід. І ту узагальнюючу суть, яку виражає назване прислів'я, кожен сприймає, виходячи із своїх життєвих проблем і свого досвіду. А значить, міркує, мислить, слова прислів'я викликають його духовну реакцію.

Отже, прислів'я – це дійсно цілісність художня. І хоч вона складається всього з одного речення, але саме це речення незвичайне. Якщо проаналізувати зміст слів, що входять до його складу, то в сумі їх змістів немає нічого особливого – йдеться про якийсь клин, який всюди, куди не кинь оком. А в надсумарності слів втілено особливий, глибокий підтекст, що виражає духовний людський досвід. Так само можна сказати про будь-яке інше прислів'я: чужими руками жар загрібати; не знаючи броду, не лізь у воду; за дурною головою й ногам горе і т.д. Кожне з них має надсумарний зміст, що виражає смисл прислів'я. А текст, наділений якостями надсумарності, є текстом художнім. Зміст наведених тут прислів'їв виражається не одним яким-небудь словом, а всією структурою кожного з них. Як бачимо, художність зумовлює таку текстову цілісність, яка є умовою буття в ній особливого духовного змісту.

Порушення цілісності прислів'я, заміна окремих слів приводить до втрати виразності, узагальнюючого змісту, художності.

– Якщо не знаєш, яка тут глибина, будь обережний і в воду не лізь...

Замість афористичної мудрості перед нами з'явилося банальне побутове твердження.

– "Ласкаво просимо" спробували замінити на "ласкаво запрошуємо", і вираз втратив свою узагальнюючу суть, що ввібрала духовні традиції віків.

Узагальнюючий смисл, що виражає художня цілісність твору, як правило, розуміють практично всі носії мови, чуючи прислів'я чи приказку. Його легко відкрити у байці, але не всім вдається осмислити глибину, яку несе вірш, оповідання, повість чи роман. Зміст, виражений цілісністю художнього твору, може існувати тільки в тій формі, у якій його втілює автор. Недаремно ж став хрестоматійно відомим факт, коли на прохання коротко пояснити, що письменник хотів виразити в романі "Анна Кареніна", Л. Толстой відповів, що для цього йому довелося б ще раз сісти і написати роман "Анна Кареніна".

Отже художність виявляється у певній текстовій структурі, має свою морфологію. В чому вона? Чи є якісь загальні закономірності художності? Якщо є, то в чому вони і як їх потрібно враховувати в шкільному розборі літературного твору?

В художньому творі завжди є відкриття певної життєвої правди, важливої для людини. Найменшим структурним елементом, здатним виразити таке відкриття, є метафора – молекула образності, коли зміст слова стає формою вираження відкритого автором смислу, для вираження якого відповідних слів не існує.

У свій час К. Симонов побачив, що війна поділила людей на живих і мертвих, коли живими були ті, хто боровся і помирав на полі бою, а мертвими – ті, що сиділи в тилу і не довіряли пораненим, голодним, змученим бійцям за те, що вони потрапили в оточення і довго, з боями виходили з нього.

І стоять вони на плацу – одні перед одними – живі і мертві... Таку назву має і його твір, і смисл його – в протиставленні живих і мертвих.

А в вірші С. Єсеніна "Колокольчик хохочет до слез" метафоричний образ дзвіночка на шиї коня спочатку звучить як вираз швидкої, відчайдушної їзди степом. У кінці ж твору та сама метафора виражає жорстокий,

іронічний регіт долі над подіями людського життя: "Потому что над всем, что было, Колокольчик хохочет до слез" [4:158].

Як бачимо, тут образну, художню цілісність формує метафора, що відкриває здатність звичних предметів побуту виразити духовну сутність людського буття.

Розгорнутою метафорою став і твір К. Симонова, розкриваючи трагедію *живих* в умовах, коли їх долю вирішували *мертві*. На це й має бути спрямованим аналіз, щоб розкрити цілісний художній смисл твору.

А смисл вірша Гійома Аполінера "Міст Мірабо" розкривається у співставленні вічного потоку Сени під мостом Мірабо і людського кохання, що вже минає. Доповнене рефреном

Хай б'є годинник ніч настає

Минають дні, а я ще є, –

воно виражає трагізм людського життя і кохання на фоні вічності буття.

У всіх наведених прикладах сприйняття художньої цілісності твору потребує осмислення співставлень, про які сказано вище і які роблять *зміст* тексту *формою* вираження відкритої авторами правди життя. А отже весь твір К. Симонова стає образом, як і згадані твори С. Єсеніна та Г. Аполінера. І в них смисл цілого більший від суми змістів частин, з яких складається твір. Так в цілісній структурі тексту втілюється художність твору. Але для того, щоб та можливість, яка втілена у відповідній побудові *тексту*, стала дійсністю художнього *твору*, необхідно, щоб текст був *сприйнятий* людиною, пробудив її таку *уяву*, таке бачення життя, такі *почуття*, на які розраховував автор, бо таємниця художньої сили мистецтва не тільки в особливостях форми і змісту *твору*, а і в *людині*, здатній сприйняти їх і відповісти думкою і почуттям на поклик мистецтва до правди і добра.

Отже, розуміння тієї структури, в якій виявляються особливості і художня своєрідність конкретного твору, допомагає вчителю і методисту знаходити шляхи його розгляду з учнями в школі, – такого розгляду, при якому твір розкриває для них все багатство свого художнього смислу. І тоді у виході євреїв з рабства – учні побачать не тільки *труднощі* шляху, а й неможливість народженням у рабстві бути вільними: на Обіцяну землю вступили тільки ті, що народились у дорозі. Не вступив на неї і сам Мойсей. А в "Капітанській дочці" Пушкіна відкривається проблема вибору між честю і обов'язком. У Гриньова на першому місці була честь, тому й обов'язок людини і офіцера він виконав з честю. Книга Кнута Гамсуна "Пан" скаже їм про те, що спроба знехтувати поклик кохання приводить Едварду і Глана не тільки до втрати щастя, а й до втрати життя. А художній твір взагалі навчатиме учнів радіти тому, чому радіє автор, і поплакати тими сльозами, якими він плаче. Саме про це мріяв один з великих письменників світу Л.М. Толстой [5:64].

Для цього те, в чому проявляється художня надсумарність твору, учневі потрібно додумати, відкрити, усвідомити. А сам *акт* такого відкриття і усвідомлення є творчим актом читача, в сприйманні якого тільки й можливе буття твору.

Л.С. Виготський зазначав, що навчити творчому акту мистецтва неможливо, але це не значить, що не можна сприяти його виникненню [6:247]. Для цього необхідна емоційно-психологічна атмосфера творчості, роздумів, співзвучних духовному змісту твору, спрямованість завдань, що вирішуються на уроці, на цілісне сприйняття твору.

Звідси самі питання, які ставить вчитель перед учнями, відіграють важливу роль у спрямуванні їх пізнавальних дій. Коли від них вимагається пояснити, які прийоми і засоби використовує письменник у творі, то цим самим вчитель спонукає до відриву форми від змісту, яка виступає по відношенню до нього як щось зовнішнє.

А річ має йти про те, який зміст виражає конкретний елемент форми у творі, що аналізується. Якщо у згаданому вище вірші С. Єсеніна дзвіночок на шиї коня, що мчить степом, говорить про гірку іронію долі над людським життям, то у романсі О. Гурильова "Однозвучно гремит колокольчик" образ дзвіночка виражає глибокий сум людини у далечі життєвих доріг. Отже, *зміст* навіть одного й того ж слова, що стало образом твору, у різних текстах несе різний *смисл*, що належить, проте, *не слову, а тексту*. Звідси бере витоки спроба при вивченні твору вияснити цілісність його сприйняття шляхом розкриття того, як розуміють учні смисл певних деталей чи подій, зображених у ньому. Це знайшло відображення, зокрема, у досвіді відомого педагога Є. Ільїна. Проте загального визначення набрала вимога так підбирати завдання з літератури, щоб у них відображався взаємозв'язок слова, образу і теми:

- з'ясуйте значення образів літака, польоту, нічного неба, пустелі, води. Продовжіть цей ряд образів ("Планета людей" Екзюпері);

- яку функцію виконує образ дощу в романі Ремарка "Три товариши"?

- як ви гадаєте, після зустрічі зі своїм учителем Андреа, як і раніше, вважатиме, що Галілей зрадив науку? ("Життя Галілея" Бертольда Брехта).

Всі три завдання взяті із підручника з зарубіжної літератури для XI класу, що вийшов за редакцією О.С. Чиркова. Якщо перші два вимагають осмислення суті образів, яку вони виражають у складі цілого, то третє – осмислення художньої ролі епізоду в цілісності драми.

Серед ряду цікавих уроків у "Методиці викладання світової літератури" Л. Мірошніченко подано і такий, на якому учні читають уривок із статті І. Дзюби про Дон Кіхота, де, зокрема, згадується, що Г. Гейне плакав, читаючи, як переміг Дон Кіхота мерзенний цирюльник Самсон Караско. Осмислення, для чого автор зображує поразку Дон Кіхота, допомагає зрозуміти трагедію і незахищеність мрійників, яку так глибоко відчув автор.

Отже, сприйняти художній твір у його цілісності – означає сприйняти його в руслі задуму автора, бо й сама єдність твору, як зазначав Л. Толстой, формується єдністю авторської моральної позиції.

1. Гиришман М.М. Литературное произведение. Теория и практика анализа.- М., 1991.
2. Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах.- К., 2000.
3. Гей Н.К. Художественность литературы. Поэтика. Стилль. – М., 1975.
4. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963.
5. Линкова И.Я. Час книги.- М., 1988.
6. Выготский Л.С. Психология искусства.- М., 1987.
7. Мірошніченко Л.Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах.- К., 2000.

Матеріал надійшов до редакції 2.02.2004 р.

*Лисовский А.М. Некоторые вопросы анализа художественного произведения в школе.
В статье рассматриваются проблемы целостного изучения художественного произведения.*

*Lisovsky A.M. Several Studies on the Fiction Analyses at School.
The article deals with the problems of integral study of a work of fiction.*